

Antoine Berman

Az újrafordítás mint fordítási tér

(Berman, A. 1990. La retraduction comme espace de la traduction.
Palimpsestes Vol. 4. 1–7. doi.org/10.4000/palimpsestes.596)

1. Ennek az írásnak a témája: az újrafordítás, mint fordítási tér. A „tér” itt a befejezettség terét jelenti. Ebben a lényegénél fogva befejezetlen állapotban, amely a fordítást jellemzi, csak az újrafordításoknak van néha lehetőségük elérni a befejezettséget.
2. Általában az újrafordítások szükségessége egy, már önmagában is meglehetősen rejtélyes jelenségben gyökerezik: míg az eredeti művek örökké fiatalok maradnak (függetlenül attól, hogy mennyire érdeklődünk irántuk, mennyire állnak hozzánk közel vagy távol kulturálisan), a fordítások „előregednek”. A nyelv, az irodalom és a kultúra egy adott állapotának megfelelő fordítások gyakran már nem felelnek meg egy következő állapotnak. Tehát újra kell fordítanunk őket, mert a meglévő fordítás már nem tudja igazán feltárni és átadni az eredeti mű üzenetét, Másfelől – és ez már egy egészen más irányú gondolat – mivel egyetlen fordítás sem tarthat igényt arra, hogy *a* fordítás legyen, az újrafordítás lehetősége és szükségessége magában a fordítás aktusában rejlik. Ezért minden olyan fordítás, amely egy mű első fordítása után készült, újrafordításnak minősül.
3. Újra kell fordítanunk, mert a fordítások elavulnak, és mert egyikük sem „a” fordítás: ez azt mutatja, hogy a fordítási tevékenység alá van rendelve az időnek, és megvan a maga időbelisége: ez pedig az elavulás és a befejezetlenség okozta időbeliség.
4. Ezek a felvetések mind-mind jogosak, még akkor is, ha olyan jelenségeken alapulnak, amelyek nem olyan nyilvánvalóak, mint amilyenek tartják őket. Miért avul el egy fordítás? Hogyan lehetséges az, hogy egy művet többször is le lehet fordítani? A felsorolt okok nem adnak választ e jelenségek rejtélyes jellegére. Bár az az elv minden esetben igaz, hogy az eredeti mű nem öregszik

és nem hal meg, de hogy a fordítás öregszik és meghal, az nem mindig van így: a történelem tanúsága szerint vannak olyan fordítások, amelyek ugyanolyan sokáig fennmaradnak, mint az eredetiek, sőt néha túl is élik azokat. Az ilyen fordításokat szokás *nagy fordításnak* nevezni.

5. Szent Jeromos *Vulgatája*, Luther *Bibliája* és az *Authorised Version* (Jakab király Bibliája) mind-mind nagy fordítások. De ilyen Amyot *Plutharkosza*, Galland *Ezeregy éjszakája*, Schlegel Shakespeare-je, Hölderlin *Antigónéja*, Tieck *Don Quijotéja*, Milton *Elveszett paradicsomának* fordítása Chateaubriand-tól, Baudelaire Poe-fordítása és Stefan George Baudelaire-fordítása is. Ez a felsorolás korántsem meríti ki a nagy fordítások teljes listáját. Ezek a fordítások nem öregsznek. Még ha a *Vulgatát* valószínűleg egyre kevesebben is olvasák, a fordítás továbbra is páratlan – ezt Valery Larbaud, Julien Green és Meschonnic is elismeri, mindegyikük a maga módján. Még ha Luther *Bibliája* időnként „modernizálásra” szorul is, akkor is páratlan marad. Lehet, hogy Plutarkhosz már nem annyira vonzó a mai olvasóközönség számára, de attól még Amyot fordítása ma is elevenen él.
6. Eltekintve attól, hogy nem avultak el, lehet-e ezekben a fordításokban olyan közös elemeket találni, amelyek alapján kideríthetjük, miért „nagyok” ezek a különböző időkben, különböző nyelveken, különböző elvek mentén és különböző célokkal készült fordítások? Tudunk-e konkrét jelentéstartalmat adni a *nagy fordítás* kategóriájának?
7. Minden bizonnyal.
8. Felsorolhatunk – és a jelen keretek között ennél többet aligha tehetünk – néhány olyan jellemzőt, amelyek együttes megléte szükséges ahhoz, hogy „*nagy fordítás*” szülessen.
9. A nagy fordítás mindenekelőtt célnyelvi esemény, mind írásban, mind szóban.
10. A nagy fordítást rendkívüli – vagy legalábbis az eredetivel megegyező – szisztematikusság jellemzi.
11. A nagy fordítás találkozási pont az eredeti mű nyelve és a fordító nyelve között.
12. A nagy fordítás intenzív kapcsolatot teremt az eredeti művel, ami a műnek a befogadó kultúrára gyakorolt hatásával mérhető.
13. A nagy fordítás megkerülhetetlen példaként szolgál a kortárs és a jövőbeli fordítási tevékenység számára.
14. A nagy fordításokban van még egy közös vonás: mind újrafordítás.
15. Nem minden újrafordítás nagy fordítás (!), de minden nagy fordítás újrafordítás.
16. Ahhoz, hogy ez az összefüggés empirikus módon is igaz legyen, két szempontból is árnyalnunk kell.
17. Először is ez az összefüggés nem abszolút érvényű. Előfordulhat, hogy már az első fordítás is nagy fordításnak bizonyul. Ez azonban nem cáfolja az általunk felvázolt összefüggést, csupán azt jelzi, hogy az adott első fordítás kezdettől fogva újrafordításként létezett, mégpedig minden egyes mű a maga sajátos módján.

18. Másodszor, tisztáznunk kell magát az újrafordítás fogalmát. Ez nem csupán egy már korábban lefordított szöveg új fordítását jelenti. Ennek illusztrálására vegyük példának Amyot Plutarkhoszát, hiszen ő valójában újrafordította Plutarkhoszt. E szerzőnek ezt a művét ugyanis korábban már lefordították franciára, de csak egy részét, és a kor szokása szerint latinból vagy olaszból. Tehát bizonyos értelemben Amyot készítette el Plutarkhosz első fordítását. Első volt a szövegek tekintetében, mivel bizonyos Plutarkhosz-szövegeket nem fordítottak le, és első volt a forrásnyelv, a görög nyelv tekintetében is. Mindazonáltal ebben az esetben is újrafordításról beszélhetünk, mivel egy mű új fordításával állunk szemben, és ez még akkor is így van, ha az adott műnek csak egy korábban lefordítatlan részéről van szó. Ha egy szerző valamely szövegét már lefordították, az elég ahhoz, hogy az adott szerző más szövegeinek fordítása belépjen az újrafordítás terébe. Baudelaire Poe-ja éppen emiatt újrafordítás.
19. Ha az újrafordítás fogalmát ilyen módon kibővítjük, látni fogjuk, hogy az összes általam említett nagy fordítás újrafordítás.
20. Mármost mi az oka annak, hogy minden nagy fordítás szükségképpen újrafordítás? Vagy fordítva, miért nem (vagy szinte soha nem) lehet egy első fordítás nagy fordítás?
21. A lehetséges válaszok közül az elsőt Goethe-nél találjuk meg, aki a *Nyugatkeleti díván* című művében háromféle fordítási módot mutat be, melyek egyúttal a fordítás három korszakát képviselik. Az első mód, vagy korszak, az intra- vagy juxtalinéaris azaz sorról sorra, szóról szóra való (mot à mot) fordítás, amelynek célja legfeljebb az eredeti mű nagy vonalakban történő megismertetése (Goethe *dixit*). A második mód a szabad fordítás, amely az eredeti művet a fordító nyelvéhez, irodalmához és kultúrájához igazítja. A harmadik mód a szó szerinti fordítás ahogyan Goethe értelmezi (traduction littérale), azaz az eredeti mű kulturális, szövegbeli és egyéb „sajátosságait” reprodukáló fordítás. Goethe szerint valahányszor egy kultúra belevág a Fordítás kalandjába, szükségszerűen végigmegy ezen a hármas cikluson. Ezért nyilvánvaló, hogy egyetlen első fordítás sem lehet nagy fordítás. És mivel a második és harmadik mód feltételezi az első létezését, az is világos, hogy a befejezett fordítás csak a második módnak köszönhetően valósulhat meg, tehát csakis egy már meglévő „első” újrafordításból származhat...
22. A goethe-i hármas modell *grosso modo* megfelel a német idealizmus dialektikájának, amely szerint, ahogy Novalis mondta egyszer, „minden kezdet tökéletlen”. Egy tudatos fordítás létrejöttéhez széleskörű tapasztalat szükséges. Minden első fordítás tökéletlen: itt történelmi szinten ismétlődik meg az, ami minden fordítóval megtörténik: egyetlen fordítás sem a mű „első változata”.
23. Goethe látásmódjában van valami nagyon mély gondolat, miszerint minden emberi cselekvés csak ismétlések árán érheti el a befejezettség állapotát. Ez különösen érvényes a fordításra, hiszen a fordítás eredendően az ismétlés, a

megkettőzés művelete. A fordításban eleve meglévő ismétlési művelet az újrafordítással megkettőződik. Az első tétova és tapogatózó fordítás utóhatásaként felbukkan a befejezett fordítás lehetősége.

24. Goethe gondolata azonban nem ad teljességgel kielégítő választ a kérdésünkre, talán azért sem, mert emberi cselekvés általában vett felfogásán alapszik, és nem a fordítás sajátos struktúrájából indul ki.
25. Az újrafordítás problémáját másféleképp is megközelíthetjük, két alapvető „tényből” kiindulva. Nevezzük őket *kairosznak* és *tökéletlenségnek*. Minden fordítás tökéletlen, avagy más szóval entrópikus, bármilyen elv alapján készüljön is. Más szóval, minden fordításban szükségszerűen jelen van a „nem-fordítás” mozzanata is. És az első fordítások azok, amelyeket a leginkább jellemzi a nem-fordítás. Mintha a „tökéletlenséget” okozó, fordításellenes erők ebben az esetben átvonnák az irányítást. Noha a tökéletlenség, vagyis a fordítási képtelenség és a fordítással szembeni ellenállás egyidejűleg kihat minden fordítási aktusra, ennek az aktusnak mégis van egy (pszichológiai, kulturális és nyelvi) időbelisége, ami azt jelenti, hogy a tökéletlenség a kezdetén (az első fordításban) jut el tetőfokára. Az újrafordítás igénye abból fakad, hogy ezt az eredendő tökéletlenséget, ha megszüntetni nem is tudjuk, legalább csökkentjük. Egy mű fordítása ezáltal belép az újra-fordítás terébe. Ez mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy újabb és újabb fordítások születnek, amelyek mindegyike a maga módján szembesül a tökéletlenség problémájával (jelenleg is épp ez a helyzet Leyris, Bonnefoy és Déprats Shakespeare-fordításaival). Megesik, hogy ebben a sokaságban felbukkan egy nagy fordítás, amely egy időre felfüggeszti az újrafordítások sorozatát, esetleg csökkenti azok szükségességét. A nagy fordításban a tökéletlenség továbbra is jelen van, de ellensúlyozva egy jelenséggel, amelyet a XVI. századi fordítók *copiának*, azaz bőségnek neveznek. A befejezett újrafordításban van egy sajátos bőség: a nyelv extenzív és intenzív gazdagsága, az eredeti szöveg nyelvével való kapcsolat gazdagsága, a szöveg gazdagsága, a jelentések gazdagsága és így tovább. Valójában a nagy fordítás a hagyományostól eltérő diskurzust kíván tőlünk, nem a veszteség, hanem a bőség diskurzusát. Ez a bőség elsősorban az újrafordításban rejlő ismétlésből adódik. És míg az első fordítások „szegényesek”, és a hiány jellemző rájuk, a nagy újrafordítást a túlaradó bőség jellemzi különböző formákban.
26. De ahhoz, hogy ez a bőséges fordítás megszülessen, még valamire szükség van, és ez a *kairosz*, azaz a kedvező pillanat. Nagy újrafordítás csak „a kedvező pillanatban” születhet meg. A kedvező pillanat az, amikor hirtelen és kiszámíthatatlanul (de nem ok nélkül) „felfüggesztődik” az ellenállás, amely a tökéletlenséget, a mű „jó” lefordítására való képtelenséget okozza. A *kairosz* nem korlátozódik azokra a szociokulturális paraméterekre, amelyek megkönnyítik, sőt lehetővé teszik egy mű fordítását. Ezek ugyanis, Meschonnic megkülönböztetésével élve, legfeljebb egy mű bevezetését (transzlációját) teszik lehetővé. Nem *fordítását* a szó radikális értelmében.

27. A *kairosz*, ez az időbeli kategória, magával a Történelemmel függ össze. Egy bizonyos ponton „végre” lehetéssé válik az adott mű lefordítása. Számos tudós próbálkozás, számos adaptáció után lehetéssé válik, hogy egy mű jelentéstartamát beírjuk a saját nyelvi terünkbe. Ez csak egy nagy fordító által valósulhat meg, akiben ott lüktet a *fordítás ösztönszerű készítése*, ami több a fordítás egyszerű, minden fordítóra jellemző vágyánál. Minden fordító arra vágyik, hogy fordítson (elville!). Náluk azonban ez a vágy az ellenkezőjével párosul, a nem-fordítás vágyával, pontosabban a fordítás aktusa előtti meghátrálással. Nem nehéz észrevenni egy fordításban a fordító meghátrálásait. Akiben azonban ott lakozik a fordítás ösztönszerű készítése, annál ez a meghátrálás minimálisra csökken: Luther, Amyot, Schlegel, Armand Robin ragyogó példái a fordítás ösztönszerű készítése által uralt személyiségeknek.
28. És ezek a személyiségek akkor jelennek meg, amikor egy adott mű fordításának elérkezett, vagy újra eljött az ideje. Ez az idő akkor jön el (újra), amikor egy adott mű lefordítása valamely kultúra létezésében és történelmében létfontosságúvá válik. Természetesen ez megint csak újrafordítás lehet. A műnek ugyanis a maga részéről már régóta érlelnie kell bennünk a jelenlétét ahhoz, hogy felmerüljön az újrafordítás szükségessége. Hogy ennek a *kairosznak* milyen kevés köze van a felszíni irodalmi vagy szociokulturális mutatókhoz, azt az egyik nagy huszadik századi fordításunk, Klossowski *Aeneisének* fordítása mutatja. Mert ha a dolgokat felszínesen nézzük, nem igazán lehet azt mondani, hogy a hatvanas évek francia kultúrájának szüksége lett volna Vergilius újrafordítására! De mélyebb értelemben más a helyzet: éppen abban a pillanatban, jelenik meg ez a fordítás, amikor kultúránk újra elkezd gondolkodni a *mítoszokhoz*, az *eposzokhoz* való viszonyáról. Egy olyan pillanatban amikor a *mítosz* és a *logosz* közötti kapcsolat egyre világosabbá válik, megjelenik az *Aeneis* szinte szó szerinti fordítása, amely az eposzi ábrázolást népszerűsíti vagy próbálja népszerűsíteni franciául. Tíz évvel korábban pedig Broch *Vergilius halála* című műve szinte egyszerre jelent meg németül, angolul és franciául. Ez még nem minden: a francia irodalmi kultúra kialakulásának történetében az *Aeneis* alapvető szerepet játszott. Ez az egyik olyan ókori könyv, amelyet a XVI. század során a legtöbbször fordítottak le és utánoztak. Egy olyan pillanatban, amikor kultúránk igyekszik újra kapcsolódni az alapjait adó korszakokhoz – a barokkhoz, a reneszánszhoz, a középkorhoz –, születik meg egy fordítás, amely valamiféle öntudatlan biztossággal kapcsolódik ahhoz a könyvhöz, amely ezekben a korszakokban páratlanul nagy hatást gyakorolt. És ez még mindig nem minden: egy olyan időszakban, amikor Franciaországban a fordítás hosszú etnocentrikus és hipertextuális hagyománya a végéhez közeledik, Klossowski munkája, nyilvánvalóan provokatív módon, a francia fordítás új képét igyekszik megteremteni. Amint láthatják, a történelmi *kairosz* mindenütt jelen van ebben az újrafordításban. Ragyogóan jelenik meg itt az újrafordítás lényege: újra kapcsolatba lépni az eredeti művel, amelyet elfed-

nek a kezdetleges fordítások, helyreállítani a mű régi jelentőségét, teljes szépségében kibontani a fordítás nyelvének gazdagságát, és legalább részben megszüntetni a fordítás tökéletlenségét, amely örökké fenyeget minden kultúrát.

*Magyarra fordította: Gabányi Réka Rebeka
A fordítást az eredetivel egybevetette: Albert Sándor*